

Доц. др Мирјана Д. Бојанић Ћирковић
Филозофски факултет Универзитета у Нишу

СЕЋАЊА АНЂЕЛКА КРСТИЋА – ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ МЕМОАРСКО-АУТОБИОГРАФСKE ГРАЂЕ О СТАРОЈ СРБИЈИ

Сажетак: Међу приповедачима Старе Србије, уједињеним мисијом похрањивања сећања на укупан друштвено-културни, политички и духовни живот наведеног географског простора, нарочито се издваја Анђелко Крстић – стваралац који је свој укупан рад (сакупљачки, приповедачки, књижевно-научни, те јавни, просветни) посветио важној културној мисији у области данашње Северне Македоније. У раду указујемо на значај мање проученог Крстићевог аутобиографско-мемоарског дела за разумевање *далеке, епске* слике данас непостојећег географског простора и система вредности. Крстићева *Сећања* савременог читаоца подрбно, јасно, фактографски тачно, а уметнички уобличено упознају са приватним и јавним простором Старе Србије у бурном историјском периоду с краја 19. века до половине 20. века, који су обележили ратови балканских и светских размера, али и борбе тамошњег живља за афирмацију своје културе и вере. Непосредни учесник такве борбе био је „учитељ из Дримкола”, Анђелко Крстић.

Кључне речи: мемоарско-аутобиографска проза, *епско приповедање*, Стара Србија, јавни живот, приватни живот, просвета.

1. Књижевност Старе Србије у књижевноисторијским прегледима

У књижевноисторијским прегледима, књижевност Старе Србије заступљена је унутар шире периодизацијске одреднице „традиционалне прозе, углавном реалистичког карактера”¹, и то кроз кратак преглед општих поетичких одредница њених најзначајнијих писаца (углавном Григорија Божовића и Анђелка Крстића).² Јован Скерлић бележи да крајем 19. века „у српски културни и књижевни живот улазе и крајеви који у њему никако нису били представљени. Још пре рата 1912–1913. почели су се јављати писци из Старе Србије и Македоније, међу којима заслужују пажњу два приповедача: Старосрбијанац Григорије Божовић

* mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

¹ Јован Деретић, *Историја српске књижевности, Антологија српске књижевности*, Београд: Учитељски факултет, 2009, стр. 146.

² Наведени писци истакнути су већ у *Историји нове српске књижевности* Јована Скерлића. Предраг Палавестра (1986: 95) у *Историји модерне српске књижевности* даје кратак преглед имена „покрајинских писаца са Косова и из Старе Србије”; међутим, њихово дело одређује као „невеште, мада живе и упечатљиве приповести”. У привим Деретићевим издањима *Историје српске књижевности* не помиње се име Григорија Божовића. Овај писац и национални радник је рехабилитован тек 2008. године решењем Одељења за рехабилитацију Окружног суда у Београду.

и Македонац из Охридског краја Анђелко Крстић”.³ Међутим, књижевности Старе Србије посвећене су ретке, али драгоцене антологије (Цветановић 1999) и студије које са удаљавањем од временског периода и вредносног система Старе Србије као географског и друштвено-културног простора постају фреквентније, чему нарочито доприносе пројектна истраживања Института за српску културу Приштина – Лепосавић, научна проучавања конференцијског типа на Филозофском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, која резултују зборницима, од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја РС категоризованих као публикације водећег националног значаја, и делом Филозофски факултет у Нишу било у оквиру пројектних истраживања („Књижевна прошлост и садашњост на простору југоисточне Србије” Огранка САНУ у Нишу, чији је руководилац проф. др Горан Максимовић, који је и својим укупним књижевноисторијским радом усмерен ка поетици „скрајнутих” писаца), било у оквиру научних центара при Универзитету или у сарадњи са међународним установама, чији је руководилац проф. др Драгиша Бојовић. Овome треба додати и прегалачки рад организатора научних скупова у Манастиру Преподобни Прохор Пчињски, нарочито поводом јубилеја.

У овом контексту књижевност Старе Србије, данас непостојећег географског простора под тим називом,⁴ фигурира као *далека слика* јединственог вредносног система: културног, поетичког, етичког, духовног, сазнајног. Можда управо тај карактер *искохишта* (изворишта и утока) патријархалног система вредности интригира савременог, двоструко (временски и вредносно) удаљеног читаоца. Пређашњој одредници далеке слике коју Михаил Бахтин користи за одређење једне од суштинских карактеристика епа, одељеног од савремености апсолутном границом која је, између осталог, и вредносна категорија,⁵ треба додати карактер универзалности јер књижевност Старе Србије, иако није одолела поетичким, друштвеним и политичким *менама*, у ширем контексту српске (српско-македонске) књижевности нимало парадоксално опстајава као наджанровска одредница документарног и уметничког карактера.

2. Старосрбијанска књижевност – генеза и поетичка обележја

Први избор из књижевности Старе Србије – доминантно приповедне, сачинио је др Владимир Цветановић. Знајући да се суочава са грађом махом непознатом и наизглед непријемчивом савременом читаоцу, Цветановић је *Антологију*

³ Јован Скерлић, Историја нове српске књижевности. *Антологија српске књижевности*, Београд: Учитељски факултет, 2009, стр. 343.

⁴ Антологичари књижевности Старе Србије (Цветановић 1999) наведени географски и друштвено-културни простор посматрају кроз одређење Јована Цвијића (1906: 44), те под њим подразумевају област „на југу и југоистоку до Скопља захватајући области од Кратова преко Овчег Поља, па преко Вардара.” Иако од стварања Југославије у службеној и свакодневной употреби егзистира (географски шири) појам Јужне Србије, истраживачи пројекта „Новија књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата”, којима припада и Владимир Цветановић, сагласни су у ставу да се књижевност наведених простора назива старосрбијанском.

⁵ Све нав. према: Михаил Бахтин, *О роману*, Београд: Нолит, 1989, стр. 448–450.

старосрбијанских приповедача 1871–1941. употпунио опсежним уводом који је, уједно, смерница за иманентно читање књижевности Старе Србије.

Књижевност Старе Србије, која, по Цветановићу обухвата седам деценија (19–20. век), настаје у најмање двоструко специфичним околностима: у времену бурног историјског раздобља обележеног ослободилачким, Балканским и Светским ратовима, и на простору сусрета раних нација и вера, те различитог менталитета.⁶ Такође, овај простор је чак до 1912. године био под турском влашћу, коју је каткад реметила бугарска окупација територије и културе. Такве околности условиле су поетичке одлике ове књижевности: већ први приповедачи Старе Србије (Манојло Ђорђевић Призренац) приповедали су о свом завичају и започели обликовање типа старосрбијанског човека посебне душе и свести. И надаље, њихово дело било је у функцији *представљања* своје средине у свим димензијама, где се нарочито издваја духовна.

Књижевни живот Старе Србије почиње седамдесетих година 19. века, када се стварају услови за развој културе, писмености и образовања становништва под тадашњом турском влашћу. У том периоду јавља се и први књижевни, културни и друштвени часопис – календар *Голуб*, који је излазио у Цариграду у периоду 1890–1902. Хронолошки други часопис у којем се објављују прва дела данас најзначајнијих писаца Старе Србије (махом Анђелка Крстића) јесте *Цариградски гласник* (1895–1909).⁷

Документарност књижевности Старе Србије може се посматрати на ширем и ужем плану. Најпре, укупна књижевност Старе Србије, као што смо навели, јесте *сведочанство* о друштвено-културном и географском појму који представља нераскидиви део историје српске књижевности. У том смислу свака антологијска приповетка писаца Старе Србије садржи ову суштинску старосрбијанску поетичку одлику: већ прва старосрбијанска приповетка – *Потоњи Немањић* Манојла Ђорђевића Прозренца упућује на историјску прошлост овог простора; уједно, ова приповетка је објављена 1871. године, када је Богословија у Призрену почела са радом. Призренац је, по мишљењу Владимира Цветановића приповедач од пресудног утицаја за поетички лик књижевности Старе Србије: од његове реалистички интониране приповетке *Пиштољ* (1884) „старосрбијанска приповетка, сликовито речено, ухватила [је] корак са реалистичком приповетком на просторима ослобођене Србије.”⁸ Приповетка и реалистички поступак остаће доминантан жанр и поетичка црта књижевности Старе Србије.

Уз Манојла Ђорђевића Призренца, зачетницима књижевности Старе Србије сматрају се романсијер и приповедач Лазар Комарчић, песник Коста Абрашевић, писац за децу Никодим Савић, као и Зарија Р. Поповић у својој раној стваралачкој фази, коју такође обележавају приповетка и реалистички жанр слике.

Дакле, од прве фазе развоја, старосрбијанску књижевност одређује „типична фактографска основа, утицај народне приповетке, сиромаштво жанрова и јасна

⁶ Владимир Цветановић, *Антологија старосрбијанских приповедача 1871–1941*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, стр. 7.

⁷ Исто, стр. 9.

⁸ Исто, стр. 10.

жеља да се пре свега забележи, осветли и прикаже реални свет без икаквог улепшавања (уз обиље фолклорних слика и детаљних описа обичаја).”⁹

Мимо периодизацијских фаза развоја, трима најзначајнијим приповедачима Старе Србије означавају се Зарија Р. Поповић, Григорије Божовић и Анђелко Крстић. У рецепцији дела Захарије Р. Поповића најзначајнији суд о вредности дао је Андре Гавриловић, означавајући Поповића као аутора који је „први са најбољим успехом почео анализу душе Старосрбијанца, кога је учинио предметом свог књижевног интересовања.”¹⁰ Владимир Цветановић додаје да је Поповић „исправно уочио особености унутрашњег живота својих јунака, као и психолошког профила српског човека посебно на просторима Косовског поморавља.”¹¹

Писцима документарне прозе о Старој Србији треба придружити и Григорија Божовића који је својим путописима допринео културно-историјским споменицима Старе Србије.¹²

Из наведене тријаде најзначајнијих старосрбијанских писаца, за нашу тему од посебне је важности је Анђелко Крстић – стваралац који је, такође, укупним делом посвећен важној културној мисији, али који се у том настојању старао о вишеаспектности слике Старе Србије, те је оставио и у жанровском смислу аутентично сведочанство о развоју Старе Србије у погледу њеног приватног и јавног живота, друштва и културе уопште. Крстић је једини оставио мемоарско-аутобиографско дело у правом значењу тог књижевнотеоријског појма. Начин на који је наведено дело дошло до савременог читаоца сведочи о остварењу Крстићеве интенције (коју хипостазирамо). Крстић је рукопис „Наши предци” написао у родном Лабуништу (данашња Северна Македонија) 1949. године и оставио га у аманет својим потомцима као „породичну хронику”. Међутим, садржај рукописа доноси детаљну и целовиту слику (а)типичног човека Старе Србије у типичном поробљеном простору, ухваћеног у покрету – борби и пркосу. Видевши документарну и уметничку вредност рукописа и његов нарочит значај за реафирмацију књижевности Старе Србије и разумевање њене поетике нераскидиво од свеколиког живота на датом специфичном простору, рукопис „Наши предци” штампан је 2000. године под насловом *Сећања*, након значајног протока времена којим се не угрожава приватност личности споменутих у њему.

⁹ Исто, стр. 13.

¹⁰ Исто, стр. 16.

¹¹ Исто, стр. 16.

¹² О овој теми опширније в. Мирјана Бечејски, „Културно-историјски споменици у путописној прози Григорија Божовића”, у: Д. Бојовић (ур.), *Језик и стил Григорија Божовића, зборник радова*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2006, стр. 243–256. О Божовићевом портретисању човека топличког и косовско-метохијског поднебља в. Мирјана Бојанић Ћирковић, „Топлица као место поетичког укрштаја путописа Григорија Божовића и Рада Драинца”, у: Слађана Алексић и Небојша Лазић (ур.), *Етика и естетика Григорија Божовића: тематски зборник водећег националног значаја*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета, 2021, стр. 189–207.

3. Слика приватног живота Старе Србије у мемоарима Анђелка Крстића

И Крстићу приповедачу, и сведоку једног, за историју (данашње) Северне Македоније, важног историјског раздобља обележеног борбом за ослобођење територије од турске, делом и бугарске власти, као и за афирмацијом колективне и личне слободе човека са поднебља Старе Србије, било је важно да уверљиво прикаже оно што је обележило његово одрастање, али и (пре)усмерило историју поменутог хронотопа. Како би ту далеку епску слику учинио ближом својим потомцима, Крстић је њено „осликавање” почео сликом приватног простора.

У сегментима приватне повести, Крстић такође оставља аутентична сведочанства значајна на ширем друштвеном плану. Међу таквима је крвна освета као обележје судбине Крстићеве породице, али и македонског живља у 19. веку. Приповедајући о својим прецима, Крстић ће похранити сведочанство о датом друштвеном феномену, указујући на његову додатну комплексност у предачкој историји Крстића који су два пута „пали на крв”, услед чега су исто толико пута морали мењати завичај; пут Крстићевих предака одвијао се од Скадра, преко Круја (Кроје), Мата, Таш-Моруништа, до (наизглед) коначног одредишта, села Лабуништа.

Крстић доноси карактеризацију (типизацију) Ширдиноваца – живља своје махале. У том поступку Крстић (2000: 31) најпре одриче негативне особине и девијантне склоности овом „колективном лику”¹³: „Нити се зна за какав неморалан, нечасан преступ било за мушки или женски пол.” Поред тога што „рад, поштење, часност и правичност” издваја као типске црте Ширдиноваца (којима припада и породица Крстић), аутор издваја још једну њихову специфичност у односу на сународнике, а то је „жучност” (пргавост, експлозивност). То је, заправо, особина која је одредила судбину породице Крстић од зачетника лозе (претка Николе који је „пао на крв”) до животног пута Крстићевих потомака.

Растао и узрастао у патријархалном времену, Крстић највећу пажњу придаје обликовању (карактерозацији) женских предачних ликова, нарочито бабе Крстанице-Наумке. У њеној карактеризацији уочавамо и реалистички поступак, и емоционалну повезаност имплицитног аутора са књижевним ликом; међутим, ни функција коментатора коју каткад преузима приповедач *Сећања* нипошто не нарушава објективност слике приватног живота Крстићевог времена; чак је чини животнијом и убедљивијом:

„Памтим бабу као дете од 6–7 година. Била је нешто мало виша од средњег раста, суха, коштуњава, дугуљасто избраздано-смежурана лица, повећа орловска носа и поширока висока чела. Била је кротка, паметна, сталожена. Говорила је полако, мислено, и кад има шта да каже. У махали су је ценили и припитивали за савет. То причали и старији махалци.”¹⁴

У „приватном” портрету бабе Крстанице, у детаљима физичке и психолошке карактеризације уочавамо скривене наративе о патријархалном времену и

¹³ Анђелко, Крстић, *Сећања*. Прир. Владимир Цветановић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2000, стр. 31.

¹⁴ Исто, стр. 31.

систему вредности. Такође, у детаљима портрета Крстић даје назнаке наратива о Крстаницином тешком животу који ју је и научио мудрости. У наративу о женама прецима, Крстић приповеда о њиховом опхођењу према унуку, односно сину, налазећи управо у томе основу за развијање и обликовање својих врлина, које ће нарочито показати учешћем у борби за отварање српске школе у Дримколу: „Ту сам одрастао [...] нахрањен и одевен, под озбиљним опхођењем моје мајке и миловањем моје бабе.”¹⁵ Те безбрижне дане прекинуће очева решеност да Анђелка поведе у Београд на печалбу већ као осмогодишњака (1879. године). Међутим, Београд ће на другачији начин утицати на преокрет у Крстићевом животном путу.

У слици приватног живота Старе Србије на подручју тадашњег Лабуништа значајан мотив, наративни рукавац, те симбол јесте *печалбарство*. Овај егзистенцијални мотив, уједно друштвени феномен, симболизује и емотивно удаљавање супружника, што је можда и мотивација наведеног обликовања женских ликова (односно личности). Печалбарство узрокује најмање двоструку усамљеност жене Старе Србије; за супружником у печалбу одлази и син, а ћерка се такође удаје за печалбара и наставља судбину своје мајке, баке, прабаке. И у породичној историји Крстића, и у Крстићевом роману и приповеткама из хришћанског живота, „печалбарова жена”¹⁶ као тип опстаје не реметећи судбину. Она прихвата друштвено-економски наметнуте околности; неретко остаје сама са чедом, не губећи наду да ће се „одметнути” печалбар вратити примарној породици. Подједнако често, она остаје последња на огњишту. У таквом контексту Крстић обликује и лик своје мајке Спасе, „марљиве, вредне, трезвене, разборите, предане свом дому и породици... [...] По смрти бабине, усамљена, водила је марљиво кућну бригу...”¹⁷ Ни као сведок, хроничар, учесник датих збивања, нити као приповедач, Крстић никога не криви за овакав начин живота. Као јединог „кривца” види географску позицију тог дела Дримкола која је, услед планинског терена, тамошњем човеку отежавала услове за егзистенцију. Међутим, Крстић запажа исконску, антејску повезаност човека и планине; у приповеци *Јове наполичар* Крстић ће истицати смелост и борбеност планинаца, насупрот инертности и помирљивости „пољана” са животом у уцеру (страћари), под туђином и аргатлуком (физичким пословима):

„А мој Јове, да би испросио девојку, треба да му ага ћаја и дозволи и одабере коју... а његов друг сељанин Дебранин, учаурен у своју гору и крш, једе проју од полусамлевена кукуруза, чисти свакодневно по неколико пута своју мартинку, прегледа често реденик њен опасан на себи преко поцепане доламе на голој половини, прича јуначке доживљаје својих предака, фиса и племена, где се понос и самопоуздање велича, порок и кукавичлук исмева; не види даље од растојања колико му његова мартинка добацује, али признаје свој дуг у крви своме хасму, крвнику, којом се за част своју или свога фиса задужио он или његови преци, и

¹⁵ Исто, стр. 40.

¹⁶ Овом типу Крстићевих јунака припадају Момировица, Славковица, Трајаница (роман *Трајан*), Трпковица (*Вечито дужни*), Трајковица (*Печалбарова жена*) и др.

¹⁷ Исто, стр. 36.

годинама чами због ње, осуђен својевољно на затвор између четири зида своје камене куле, да му опет кад-тад плати својом главом или главама потомства свога... А жена му оре, жање, доноси дрва из планине, меси, пере, рађа децу, негује их и учи како се носи оружје и чува част своја, породице, дома и племена..."¹⁸

У *Сећањима*, Крстић се с посебним пијететом опходи према својој домаћици, Танкосави. У приватној *слици* њиховог породичног односа јасно се издваја лик жене посвећене породици и огњишту, вредне на пољу, одлучне, разборите и одмерене, али и неустрашиве, каквом је показује сцена где у одсуству супруга брани своје огњиште од разбојника.¹⁹

Крстићева сећања на своје претке помешана су са хипостазираним претпоставкама потомака, којима је и намењен овај рукопис. Својој деци – колективном читаоцу рукописа – Крстић описима и детаљима гради пуну слику личности, недостајућу у породичном албуму. Таква је слика његовог оца Мартина (Марка). У лику свога оца Крстић је представио (а)типичног печалбара Дримкола: живахне нарави, жустар, али уман и разложен, у знатној мери осетљив (за породицу) и сетан, надасве правичан, представљен је као напредан радник који је каткад, због привржености породици, запостављао послове. Анђелко је један у низу Крстића – печалбара. Његово прво упослење било је у очевој млекарској радњи у Београду. Међутим, Крстић ће брзо показати интересовање за образовање, те ће и завршити учитељски курс. Наведено није било у сагласју са жељама његовог оца, али се он напослетку није противио. Прекинувши печалбарство на један начин, Крстић ће кроз учитељски позив наставити „печалбарство” у пренесеном значењу те речи.

У *Сећањима* налазимо фактографски и културолошки важан опис типске куће хришћанског живља на простору Старе Србије. Куће (плевне-кошаре које су одвајањем кућног простора од сточног прилагођене становању) су додељиване становништву при деоби задруге. Имале једно пространо одељење, на спрату. Приземље је служило задрузи за исхрану стоке, а спрат за смештај сточне хране. У њу се улазило из дворишта и „малог вајата испод којег је била ископана уска изба, озидана, без улаза, да се не познаје. То је била скривница. [...] Скривало се од арамија, качака, ’азбија’”.²⁰ Овакав опис куће може се наћи и у Крстићевом роману *Трајан* (1932), и у низу приповедака (*Печалбарова жена*, *На Божић*, *Три цванцика*, *Вечито дужни* и др.).

4. Слика јавног живота Старе Србије у Крстићевим *Сећањима*

Као што смо већ истакли, Крстић је оставио важно сведочанство о историји Дримкола (којем је припадало и тадашње село Лабуниште). Лабуниште представља слику тадашње Старе Србије у малом: оно је стециште живља различите вере, националности, и шире, животних назора. Такође, *Сећања* доносе и генезу

¹⁸ Анђелко М. Крстић, *Приповетке*. Београд: Српска књижевна задруга, 1932, стр. 110–111.

¹⁹ В. Анђелко Крстић, *Сећања*, стр. 38.

²⁰ Исто, стр. 39.

датог друштвено-културног простора до тренутка писања рукописа „Наши предци”. У време досељавања Крстића у Лабуниште, становништво је готово сразмерно било хришћанске и исламске верописповести. У овим сегментима Крстић појашњава порекло муслиманског живља – потурчењака досељених из околине Голог брда и Дебра.²¹ Крстићу савремена историја Лабуништа показује утростручење муслиманског живља; према последњем попису из 2002. године, село Лабуниште (општина Струга) има више националности исламске религије (више од 72% становништва чине Албанци, више од 14% Турци), док Македонаца има свега 6,3%, а као Србин/Српкиња изјаснио се свега један становник.²²

Крстић се и у оваквом, хроничарском делу *Сећања* показује као познавалац *нарави*, те савременом читаоцу оставља фактографски утемељено тумачење оваквог историјског развоја Лабуништа:

„Што су се они [Турци, прим. аут.] у току времена умножили три пута више од хришћана, до данас – хришћанских је домова сада око стотину, скоро ниједна задружна, а мухамеданских око три стотине – то је што мухамеданци нису ишли у даљњу печалбу на дуже време као хришћани, и били у бољем положају – нису трпели већи зулум као наши и од њих унеколико и од Арнаута граничних од преко Јабланице.”²³

Слика јавног живота у Крстићевим *Сећањима* богата је и детаљима који се тичу тадашње привреде.

У слици тадашњег друштва виши слој чине аге (агалари, господини), егзархиисти (присталице бугарске егзархије). Најнижи слој тадашњег друштва су измењари и наполичари (надничари/чивчије). Печалбари су углавном радили на градилишту или у трговини (алаверешу). Сви су, без изузетка, били могућа мета арамија (разбојника, отмичара) и комита (одметника).

Независно од друштвених слојева, у тадашњој Старој Србији знало се за јазук (срамоту).

Крстић је оставио и вредне записе о култури исхране на тамошњем простору Старе Србије: јело већине (сиромашног) становништва је бунгур (сличан пилаву, али се уместо пиринча ставља обарена, осушена и крупљена пшеница). Спремао се и изварак (пржен сир). Пекли су се сомун (бели хлеб) и мотеница (пита од зеља; мућеница). Омиљене послатице биле су алва (халва), шлафрок (јабукe са глазуrom од растопљеног шећера) и татлија (слатка пита). Вода се доносила и чувала у дрвеним судовима (бардаку, букари, ђугуму, стомни – крчагу). Јело се из сахана (бакарне зделе, тањира). Пио се салеп (топло заслађено безалкохолно пиће које се прави из гомољастог корена истоимене). Седело се за синијом (ниском округлом трпезом, софром).

Ношњу тадашњег живља чинили су следећи одевни комади: антерија (врста горње хаљине), гуњ (део мушке народне ношње, сукнени огртач са рукавима обично до колена), зубун (врста капута без рукава; врста хаљине), копоран

²¹ Исто, стр. 24.

²² Подаци су преузети са сајта: <http://skr.rs/z45A>. (Приступљено: 21. 8. 2022)

²³ Исто, стр. 34.

(кратки горњи капут), минтан (капут од памука, памуклија), цемадан (врста мушког затвореног прслука с рукавима) и др.²⁴

На уводним страницама *Сећања*, тек узгред сазнајемо за више спаљивања школске зграде у Лабуништу (прво је било 1901. године уочи Богојављења). Највећи део *Сећања* посвећен је управо борби за отварање српске школе у Дримколу.

Иако на одређени период измештен из завичаја, те премештен у Београд, Крстић ће у престоници тадашње Србије размишљати као Дримколац, вођен жељом да помогне свом народу. Како су борбе за ослобођење тамошњих крајева биле најпре спорадичне, потом чешће, Крстић је овде размишљао у другом смеру – сматрајући да човек потпуну слободу може остварити кроз могућност за развој своје културе, био је решен да се посвети раду на унапређењу образовања и васпитања. Кренуо је од себе и, пркосећи оцу трговцу, завршио је основну школу, а потом и учитељску школу на Теразијама (1889). Крстићев (2000: 45) поступак био је у складу са националном стратегијом тадашњег друштва: „требало је нашим Горима што пре да испрате људе овамо на Југ да почну закаснели рад на отварању школа и буђењу националне свести, где су већ егзархисти били ухватили дубоки корен.” По повратку у Македонију (1889), која је тада била под турском влашћу, Анђелко Крстић настоји да отвори српску основну школу у свом завичају; међутим, како одобрење од званичних турских власти испрва није могао добити, почиње са учитељским радом илегално. Године 1889. ради у служби учитеља у македонском селу Мислешево. Након преметачине учитељског дома коју су извршили представници тадашње турске власти у македонским селима (јузбаша и баш-полиц са неколико суварија), хапшења и боравка у затвору у Охриду, учитељ Анђелко Крстић наставља службу у селу Подгорцима. Борба за отварање српске школе у Дримколу, етно-географском пределу у западном делу северне Македоније којем припада и родно место Анђелка Крстића, Лабуниште, приказана је у књижевноуметничком раду Анђелка Крстића у лику младог даскала Дојчина (*Трајан*), новинским чланцима („Мој коџабашл’к”) и књижевно-научном раду (*Сећања*) где су околности отварања српске школе у Македонији описане детаљно и фактографски прецизно.

Детаљно извештавање и фактографска прецизност у опису и наративизацији периода од 1889, почетка учитељског рада до пензионисања 1925. године, под чиме подразумевамо навођење личних имена свих Крстићевих учитеља, потом колега, те локалитета, догађаја везаних за хапшење учитеља (преметачине учитељских станова од стране егзархиста, разни укази и саслушања), као и сам пут до заточеништва у Битољу, сведоче о Крстићевој жељи да *Сећања* ипак остваре ширу друштвену функцију хронике једног времена. Поглавље *Сећања* посвећено овој борби насловљено је према географској одредници Старе Србије.²⁵

С обзиром на то да смо се у раду определили за књижевноисторијски приступ делу Анђелка Крстића, следећи ставове већине историчара књижевности,

²⁴ Ови подаци наведени су према *Речнику мање познатих речи и израза* у Крстићевом делу (Бојанић Ђирковић 2022, у штампи).

²⁵ Уп. „Борба за отварање српских школа у Старој Србији” (Крстић 2000: 47–73).

несумњива је Крстићева припадност српској књижевности. Подједнако је исправно назвати га и српско-македонским писцем²⁶ јер је међу најуспешнијим ауторима – приповедачима и хроничарима живота у Старој Србији на простору данашње Северне Македоније. Своја књижевна дела и мемоарско-аутобиографску прозу „Наши предци” написао је на српском језику. Роман *Трајан* и одабране приповетке преведене су на македонски језик и објављене у Скопљу и издању „Мисле” тек 1987. године. И пре наведене године било је иницијативе да се Крстићева дела преведу на македонски језик; међутим, писац је одбијао услове – избацивање из романа и приповедака делова где се помињу речи „Срби”, „српски”, „краљ Александар” и сл. Уз изостављање питања Крстићевог експлицитног националног изражавања, изоставићемо и проблем цензуре који је у великој мери одредио пут рецепције романа *Трајан*.²⁷ Савремена рецепција Крстићевог дела окреће се изворним, нецензурисаним текстовима.²⁸ Културна мисија аутора о којем говоримо инспиративна је и филмском уметничком изразу, те је 2020. године снимљен први документарни филм о Анђелку Крстићу, *Учитељ из Дримкола*, у режији Милана П. Кићевца и Бошка Милосављевића.

5. Слика војничког живота Старосрбијанаца уочи и током Првог светског рата

„Настаде рат са Аустријом 1914, и ја будем одређен на војну дужност за управника магацина војне станице у Охриду. 1915, на тој дужности будемо евакуисани преко Елбасана, Тиране, Драча на Крф.”²⁹ записује Анђелко Крстић у одељку *Сећања* мемоарско-путописног карактера, остављајући вредно сведочанство о тешкоћама преласка преко Албаније и боравку на Крфу. Овај одељак надовезује се на Крстићеве војничке теме, чију наративизацију започиње у претходном одељку о отварању српских школа. У тај део *Сећања* Крстић преписује своју хронику Ослободилачког рата (1912), објављену у скопском часопису *Јужни преглед* 1937, приликом прославе двадесетпетогодишњице ослобођења јужне Србије. Хроника садржи и личну Крстићеву исповест о искушењу у струшком заробљеништву у које је доспео јер је био проказан турским властима да носи оружје мимо ућуматске забране. Упечатљиви су и за ауторову индиректну карактеризацију важни сегменти о мучењу и првој ноћи у тамници: „Дреше нас, скидају ланце и једног по једног пропуштају да кроз ударце улазимо у подрум. Ретко ко да не посрне и стропошта се под ударцима.

²⁶ Милорад, Јеврић, „Анђелко Крстић као српски и македонски писац”, *Исходишта / Originations*, год. V, бр. 5, 2019, 177–199.

²⁷ О овом проблему опширније в. Александар, Грандић, „Дораде и прераде романа *Трајан* Анђелка Крстића”, *Књижевна историја, часопис за науку о књижевности*, год. XXXIX, бр. 131–132, 2007, 159–184.

²⁸ В. Мирјана Бојанић Ђирковић, „Речник мање познатих речи и израза”. У: Светови приче Анђелка Крстића. *Десет векова српске књижевности*, прир. Мирјана Бојанић Ђирковић, Нови Сад: Матица српска, 2022, (у штампи).

²⁹ Анђелко Крстић, *Сећања*, стр. 98–99.

[...] Ударци тешки, непоштедни. Многи се срозава и пузећи повлачи даље. [...] Е, када бисмо били сви овде као један! А овде је мрак, мрак пред очима, мрак у души, мрак у мислима.³⁰ У приказу прве ноћи у тамници приказани су искушавање достојанства и ламент над неслогом заробљеника.

Крстић доспева на Крф након три и по месеца лутања по Албанији. Био је припадник интендантуре битољ. Дивизије (нав. према: Крстић 2000: 115), са задужењем преношења станичне архиве. У овом саставу било је још учитеља из дримколске области. На Крфу је упућен као редов-неборац у комбиновану чету трећег позива Вардарске дивизије у логор Замбо (12 кулометара удаљеном од Крфа). Потом постаје послуга у болници Вардарске дивизије. Живот на Крфу приказан је у супротности према слици планинског живота у Дримколу; та разлика се нарочито уочавала у менталитету хетерогеног болничког живља: „Различан је тај свет, насеље Крф, од нас ’северњака’ – планинаца. Дугообразна бледуњава лица, нешто као застарело болешљиво, или скоро преживело неку тешку болест, и старо и младо. Спорих покрета и у ходу и у говору, али паметно, мисаоно, питомо, озбиљно а осетљиво.”³¹ Временом, Крстић добија задужење руковођења болницом, и у тим сегментима *Сећања* до танчина су описане потешкоће у организацији и функционисању болнице, али овде долази до изражаја Крстићева посвећеност и одговорност.

У опису пута кроз Албанију заступљене су слике одсуства емпатије и људског достојанства; оне мотивишу Крстићеве коментаре и рефлексије о човеку и животу уопште, али и реторичка питања: „Да ли је ко описао стварност, неприкривено, ове ужасе и... немарност нашу?!”³² У опису саме Албаније доминирају епитети *кршевита* и *сиромашна*. Из перспективе члана планинске породице приморане на рад у печалби због неплоде, кршевите земље, Крстић је критички усмерен ка староседеоцима Балкана који на простору који им може омогућити предност у економском смислу, просвети и култури, остају „заостали толико примитивци као да и данас живе у времену од пре двадесет векова, док су други недавњашни досељеници, суседи њихови, куд и камо слабијим расним особинама својим, и на лошијем терену засновали свој живот, много напреднији?!”³³ Крстић иде и даље од ових запажања, те апстрахује позитивне особине ове нације и пореди је са својом; због неких позитивних и специфичних запажања иманентних том менталитету, Крстић остаје запитан зашто је народ на таквом подручју и таквих особина (доследности, части, спремности на жртву и др.) остао назаднији у односу на суседе.

Крстић профилише и психолошки карактер надређених војника. „По сећању и утисцима”, у „околностима [...] где се јаче испољавају душевне, моралне и васпитне особине”³⁴ (у изгнанству), издваја три психолошке категорије људи:

³⁰ Исто, стр. 104 – 105.

³¹ Исто, стр. 117.

³² Исто, стр. 121.

³³ Исто, стр. 124.

³⁴ Исто, стр. 126–127.

мањи борј испољава моралну и интелектуалну јачину, добро васпитање и јасно просуђивање; таква група људи уливала је храброст и била поштована од свих. Друга, бројнија група војника (без обзира на чин) била је просечне интелигенције и нестална (непоуздана). Чиновници су се одликовали неприличним опхођењем, са доста грулости и ласцивним изражавањем.

*

Фактографски поуздана, објективна, а лирски интонирана, *Сећања* Анђелка Крстића значајно доприносе „ретуширању” друштвене, културне и духовне слике Старе Србије. Она је приказана из угла човека који је, без обзира на национално и верско опредељење, пре свега био планинац, Дримколац, истински и доследни посвећеник култури и просвети. Стога и његови коментари у *Сећањима* имају филозофски карактер и дидактичку функцију. Крстић приповеда и коментарише; описује и износи монолошке рефлексije; говори у име *епског* колектива *дрвног* система вредности, а заправо носиоца универзалних позитивних особина. Јасан и прецизан у излагању, експлицитан и оштар у оценама, лирски интонираног наратива о породици, мајкама и супругама, Крстић остаје поуздан сведок и „будан” саговорник свим генерацијама читалаца.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Литература:

Бахтин, Михаил. *О роману*. Београд: Нолит, 1989.

Бојанић Ћирковић, Мирјана. „Речник мање познатих речи и израза”. У: *Светови приче Анђелка Крстића. Десет векова српске књижевности*, прир. Мирјана Бојанић Ћирковић, Нови Сад: Матица српска, 2022, (у штампи).

Бојанић Ћирковић, Мирјана. „Топлица као место поетичког укрштаја путописа Григорија Божовића и Рада Драинца”, у: Слађана Алексић и Небојша Лазић (ур.), *Етика и естетика Григорија Божовића: тематски зборник водећег националног значаја*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета, 2021, 189–207.

Бечејски, Мирјана. „Културно-историјски споменици у путописној прози Григорија Божовића”, у: Д. Бојовић (ур.), *Језик и стил Григорија Божовића*, зборник радова. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2006, 243–256.

Грандић, Александар. „Дораде и прераде романа *Трајан* Анђелка Крстића”, *Књижевна историја, часопис за науку о књижевности*, год. XXXIX, бр. 131–132, 2007, 159–184.

Јеврић, Милорад, „Анђелко Крстић као српски и македонски писац”, *Исходишта / Originations*, год. V, бр. 5, 2019, 177–199.

Крстић, Анђелко М. *Приповетке*. Београд: Српска књижевна задруга, 1932а.

Крстић, Анђелко. *Трајан*. Скопље: „Немања”, задужбинска штампарија Вардарске бановине, 1932б.

Крстић, Анђелко. *Сећања*. Прир. Владимир Цветановић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2000.

Крстић, Анђелко. *Приповетке*, Београд : Наш дом [Lausanne] : L'Age d'Homme, 2002.

Палавестра, Предраг. *Историја модерне српске књижевности*. Београд: СКЗ, 1986.

Скерлић, Јован. *Историја нове српске књижевности. Антологија српске књижевности*, Београд: Учитељски факултет, 2009.

Цветановић, Владимир. *Антологија старосрбијанских приповедача 1871–1941*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.

Цвијић, Јован. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књига прва*, 1906.

Summary

Mirjana D. BOJANIĆ ĆIRKOVIĆ KRSTIĆ'S MEMOIRS – CONTRIBUTION TO THE INTERPRETATION OF MEMOIR- AUTOBIOGRAPHICAL PROSE ABOUT OLD SERBIA

Among the narrators of Old Serbia, united by the mission of preserving the memory of the overall socio-cultural, political and spiritual life of the mentioned geographical area, Anđelko Krstić stands out in particular – an author who dedicated his entire work (collecting, storytelling, literary-scientific, and public, educational) important cultural mission in the area of today's North Macedonia. In the paper, we point out the importance of Krstić's less studied autobiographical-memoir work for understanding the distant, epic picture of a geographical space and value system that does not exist today. Krstić's *Memoirs* introduce the modern reader in detail, clearly, factually accurately, and in an artistic way to the private and public space of Old Serbia in the turbulent historical period from the end of the 19th century to the middle of the 20th century, which was marked by the Balkan and world wars, as well as the struggles of the people there for the affirmation of their culture and faith. An immediate participant in such a struggle was the "teacher from Drimkol", Anđelko Krstić.